DOI: 10.19195/0137-1150.163.29

ALICJA NOWAK

Uniwersytet Jagielloński, Polska

alicja.z.nowak@uj.edu.pl

Starość nie tylko latami mierzona w ruskiej literaturze żałobnej (XVII wiek)

Motyw starości był obecny w ruskim (ukraińskim i białoruskim) piśmiennictwie w XVII wieku podobnie, jak miało to miejsce w kulturze europejskiej epoki baroku. Stanowił ważny element szeroko podejmowanych w literaturze żałobnej rozważań nad przemijaniem i wartością ziemskiego życia. Teksty okolicznościowe, które powstały z powodu śmierci, pogrzebu lub jako pamiątka tych żałobnych wydarzeń, zawierały obraz ludzkiej egzystencji — wędrówki przez kolejne etapy życia nieprzerwanie od narodzin po śmierć (*peregrinatio vitae*). Autorzy kazań, epicediów, lamentów, epitafiów i nagrobków, wskazując marność rzeczy ziemskich oraz sławiąc wartości nieprzemijające, sięgali po obraz starości, który występował w roli argumentu w bardzo różnych odsłonach znaczeniowych. Sposób jej postrzegania nie jest zwarty i jednolity już w samej Biblii¹, tym bardziej zatem nie zaskakuje fakt, że brak takiej wizji w dziełach ówczesnych twórców czerpiących z wielu tradycji. Ta różnorodność była w pewnym stopniu wynikiem konwencji tekstów żałobnych, z których większość realizowała wyznaczone im przez tradycję zadania: pochwałę (*laudatio*), pocieszenie (*consolatio*), opłakiwanie (*comploratio*), a w przypadku tekstów ruskich zwłaszcza napomnienie (*exhortatio*). Ponad tym nadpisany był retoryczny imperatyw oddziaływania na rozum, wolę i uczucia odbiorcy tak, by — jak życzył mówcom cerkiewnym pewien ówczesny twórca — utwór „umiał słuchacza mową ruszyć, a prawie woskowym ku dobremu uczynić, (gdyż) bez tego darmo Orator pracować będzie”². Z tego też względu

¹ G. Minois, *Świat Hebrajczyków: od patriarchy do starego człowieka*, [w:] *idem, Historia starości. Od antyku do renesansu*, Warszawa 1995, s. 37–52.

² H. Denisowicz, *PARERGON cudów świętych obraza przeczystej Bogarodzice w monastyrze Kupiatyckim* (Kijów 1638), [w:] *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery*, wstęp P. Lewin, t. IV, Cambridge Mass. 1987, s. 319.

temat starości umieszczony był w biegunowo różnych kontekstach i zależnie od pełnionej funkcji wywoływał skojarzenia pozytywne bądź negatywne.

W jednym z kazań pogrzebowych z rękopiśmiennego zbioru z drugiej połowy XVII wieku starość była przedstawiana jako stan, który pojawił się na świecie w efekcie rajskich wydarzeń. Autor kompozycji, Teofan Hyrski, wyraził przekonanie, że gdyby Adam nie wziął jabłka, nie byłoby na świecie chorób, starości, a nawet śmierci³. Starość, która w tym kontekście była konsekwencją zaistnienia zła i karą za grzech⁴, jednocześnie miała uwypuklany przez siedemnastowiecznych twórców wymiar pozytywny. Od czasu wygnania z Edenu była bowiem sposobem na uwolnienie od trudów życia i cierpień oraz lekarstwem podarowanym grzesznikom zanadto zanurzonym w doczesność przez Najwyższego Medyka. Własne ciało podlegające zmianom w czasie, słabe i odczuwające ból stanowiło dla jego posiadacza bardzo dojmujący znak *vanitas*. Z kolei poczucie niedoskonałości i kruchości fizycznej mogło stać się początkiem zdobywania doskonałości duchowej i walki o dobrą wieczność⁵. Te zmagania o niebo były dostępne między innymi dzięki postom i umartwianiu ciała, należało jednak pamiętać, co uwypuklali liczni moralisci, aby praktyki pokutne nie zostały odroczone na czas głębokiej starości. Działo się tak często, jak pisano, za sprawą podszeptów szatana:

Завтра покаєшся, нинѣ юнѣ еси, еще пожируй на паствиску грѣха моего, въ старости покаєшся, и тако лестецъ от юности до старости, а от старости даже на ложе смѣртное отсылаетъ⁶.

³ T. Гирський, *Казаніє погребовое четвертое над Евстафієм Виговським*, s. 822, kazanie z dwujęzycznego (jęz. polski i ruski) homiliarza z kazaniami i mowami pogrzebowymi Theophana Hyrskiego (XVII wiek), ze zbiorów Biblioteki Czarторыskich. Opis zabytku: *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, opr. A. Naumow, A. Kaszlej przy współpracy E. Naumow, J. Stradomskiego, Kraków 2004, nr 280, s. 132–133.

⁴ O starości i karze za grzech pierwszych rodziców pisał Efrem Syryjczyk, por. G. Minois, *op. cit.*, s. 135. Jego pisma tłumaczono na język słowiański już w czasach Cyryla i Metodego (L. Moszyński, *Tradycja patrystyczna w piśmiennictwie cyrylometodejskim*, „Vox Patrum” 10, 1990, nr 18, s. 174–175). Na Rusi po przyjęciu chrześcijaństwa bardzo popularne były głównie te jego pisma, które dotyczyły spraw ostatecznych (R. Mazurkiewicz, *Eschatologia Rusi Kijowskiej*, [w:] *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988, s. 56). Ciekawy motyw starości-kary znajduje się w pouczeniu Cyryla Trankwiliona Stawroweckiego, w którym została przywołana znana z hagiografii historia ukarania bezwstydných kobiet siwizną przez św. Jakuba z Nisibis. Zob. К. Транквиліон Ставровецький, *Почуеніє на памяті Прѣобнымъ общимъ*, [w:] *Євангеліє Учителное або казаня на ндія през рокъ и на праздники Гѣдкіє и нарочитымъ стѣмъ оугодникомъ Бжѣимъ*, Рохмановъ 1619, k. 12–12v.

⁵ Na ten temat zob. A.Z. Nowak, *Wiecznotrwały pożytek ze śmiertelnego ciała w refleksji prawosławnych kaznodziejów w Rzeczypospolitej (XVII w.)*, [w:] *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, t. 9. *Ciało*, red. A. Matusiak, I. Gwóźdź-Szewczenko, M. Koch, E. Komisaruk, J. Rysicz, A. Ursulenko, „Slavica Wratislaviensia” CLIII, 2011, s. 539–546.

⁶ К. Транквиліон Ставровецький, *Почуеніє на пресавленіє вѣрного чоловітка, надгробное зъло душе полезно*, [w:] *Євангеліє...*, k. 172; por. także Д. Туптало, *Пирамиць альбо столпъ во блаженной памяти преславшагося высоцѣ въ Богу превелебнаго его милости господина отца Иннокентія Гизеля* (Київ 1685), [przedruk w:] *idem, Проповеди*

Autor cytowanego fragmentu, Cyryl Trankwilion Stawrowecki, przypominał ówczesnym, że nie wszyscy dożywają starości, a człowiek sędziwy, często niedołężny i pozbawiony pełni władz rozumowych, nie będzie w stanie skorzystać z powszechnie dostępnego dobrodziejstwa pokuty:

Но при старости юже непокаяніа, часъ бо прудкій, краткій, безвѣстный, а смертъ на всѣ лѣта нашѣ власть свою простираетъ, иногда и юному внезапноу здоровья отбираетъ, и старому языкъ безгласіемъ связуеъ, но ума тмоу покриваетъ⁷.

Starzenie się — zdaniem innego kaznodziei — zostało wpisane w mądre plany Boże, przejście od młodości do wieku starczego jest naturalne jak następstwo pór roku, dnia i nocy. Wszystkie te naturalne dla stworzenia przemiany, a także ich logika stanowią niezbitę i widzialną dowody ogromnej miłości Boga do ludzi:

Pojazwszy na rozmaite (któremi się przyodziała, przyozdobiła, ubogaciła i napełniła) zioła, kwiatki, rzeki, zdroje, pola, lasy, owoce, żywność, ptaki, ryby, zwierzęta [...] na nieodmienną w tych wszystkich rzeczach odmienność [...] na różnopoikilny, który na głowie swej nosi lato wieniec [...], na mocne (którym noc po dniu, zima po lecie, starość po młodości, choroba po zdrowiu, śmierć po żywocie następuje) natury ludzkiej prawo [...] Kto się nieograniczonej dobroci i wszechmocności Jego z bojaźnią i miłością nie pokłoni⁸.

„Stan niedoskonały” — starość odbierająca siłę i zdrowie ma swój kres. Nie będzie już potrzebna ludzkości, która powstanie z grobów przy końcu czasów. Historia zatoczy wówczas koło i tak, jak nie było starości w raju, tak przestanie ona istnieć w czasach Paruzji. Na Sąd Ostateczny wszyscy wskrzeszeni z martwych, bez względu na to czy zmarli w latach dzieciństwa, czy w głębokiej starości, stawia się w wieku lat trzydziestu. Wiek Chrystusowy bowiem miałby być idealny z punktu widzenia sprawności ciała i władz umysłowych, których nie mają ani dzieci, ani starcy:

Чоловѣкъ найдосконалѣйшій естъ в тридцати лѣтѣхъ, бо в томъ вѣку в тѣло досконалое, в мощь досконалую и в разумъ досконалый ся прибираетъ. [...] Если бы засѣ кто умеръ въ старости, всталъ з мертвыхъ старей, и кто умеръ в дитинномъ вѣку, всталъ з мертвыхъ дитямъ, были бы тыи люде недосконалыи, бо старыи мощи досконалой и здоровья досконалого, дѣти засѣ разуму досконалого и мощи не мають⁹.

Temat starości występował w roli argumentu w części laudacyjnej kompozycji żałobnych. W opisach zaświatów brakuje starości, chorób i cierpień związanych z przemijaniem. Często przywoływane atrybuty raju lub nieba, które miały

святителя Димитрія Митрополита Ростовскаго, на украинскомъ нарѣчїи, Москва 1909, s. 116.

⁷ K. Trankwilion Stawrowecki, *Поученіе на преставленіе...*, cz. 2, k. 172.

⁸ L. Karłowicz, *Kazanie na pogrzebie Kniazia Wasila Wasilewicza Haliczyna*, Wilno 1619, k. 5–5v.

⁹ I. Gaлятовський, *Казанье 3 на погребѣ кож(д)ого христїанина правовѣрнаго*, [w:] *idem, Ключъ разумїня*, Львовъ 1665, k. 500.

być udziałem zmarłych bohaterów, to wieczna młodość i „śmianie”¹⁰. Ich pochwały wspierano cytataми z najstarszych ksiąg Starego Testamentu, ponieważ głównie tam podkreślana była „szlachetność, mądrość, dostojeństwo starców, którzy im są starsi, tym bardziej czcigodni”¹¹. Jak wyraził to autor *Ляменту у світа убогих на жалосное преставленіе святоблываго господина отця Леонтія Карповича*:

Злії прудко гинули, добрії літ трвалих
Дознавали тисячами, міли за каранне
В поввіку смерть, з душею, з сим світом розстанне¹².

Do tej optymistycznej wizji nawiązał pierwszy na gruncie ukraińskim teoretyk kazania, radząc wszystkim, którzy komponują teksty żałobne, aby źródłem argumentacji uczynili wiek osoby zmarłej: „уважай лѣта в которыхъ члѣвѣкъ оумерлѣ”¹³. Jeśli zatem śmierć zabrała starca, Joannicjusz Galatowski radził wykorzystać werset z Księgi Przysłów: „Siwy włos ozdobną koroną: na drodze prawości się znajdzie” (Prz 16, 31)¹⁴, a następnie rozwinąć słowa Wiecznej Księgi, wzmacniając argumentację kolejnymi biblijnymi cytataми oraz wizją nagrody za cnotliwe życie:

Если над старымъ будеш мовити, мовѣ: Щасливый естъ зацне оуружоный панъ имярекъ, бо оучинилъ собѣ з цнотѣ вѣнец, который споминаеть Соломонъ мовячи: Вѣнецъ хваленъ старости, и пошолъ втом вѣнцу до Неба, ведлугъ тогожъ Соломона: Въ путехъ же праведныхъ обрѣтается¹⁵.

Świadectwem błogosławieństwa Bożego według Łazarza Baranowicza, kolejnego twórcy omawianego okresu, był sędziwy wiek Alexego Tura. W poświęconym zmarłemu wierszowanemu nagrobku biskup, przywołując inną znaną z czasów prawa obietnicę (Księgi Wyjścia 20, 12), przekonywał, że długie życie to świadectwo bogobojności i staje się udziałem tych, którzy należytyм szacunkiem otaczają rodziców:

Tak się nagradza, kto się Boga boi
Dała mu dojrzeć do siwego włosa.

¹⁰ Niebo jako wieczną młodość opisywał Efrem Syryjczyk, G. Minois, *op. cit.*, s. 135; na temat obrazu zaświatów w literaturze żałobnej por. A.Z. Nowak, *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII w.*, Kraków 2008, s. 142–152.

¹¹ Patriarchów z czasów przed potopem cechowała mityczna długowieczność, będąca oznaką przychylności Bożej, por. na ten temat G. Minois, *op. cit.*, s. 40–41.

¹² [М. Смотрицький], *Лямент у світа убогих на жалосное преставленіе святоблываго господина отця Леонтія Карповича, Архімандрита обиція обителі при церкві Сошествія Святого Духа Братства церковного віленського православного гречеського* (1620), [w:] *Українська література XVII ст. Поезія. Драматургія. Белетристика*, wstęp i oprac. В.І. Крекотень, red. О.В. Мишанич, Київ 1987, s. 206.

¹³ І. Галятовський, *Наука альбо способ зложення казаня на погребѣ* (1659), [przedruk w:] К. Біда, *Іоанікій Галятовський і його „Ключъ разумѣнія”*, Рим 1975, s. 504.

¹⁴ Пор. „[...] если оумерлѣ в старости, положи Тема: *Вѣнецъ хваленъ старости въ путехъ же праведныхъ обрѣтається* (Притча 16)”, *ibidem*; polskie tłum. wersetu z Księgi Przysłów za: *Biblia Tysiąclecia*, wyd. 3 poprawione, Poznań-Warszawa 1995, s. 722.

¹⁵ *Ibidem*, s. 505.

Śmierć, a jej głodzi często młode kosa,
Ojca i Matkę, że w świecie szanował,
Przeto na świecie tak długo wiekował.

Po długim wieku dzisiaj żyje wiecznie,
Cieszy się, że żył na świecie statecznie¹⁶.

Ta sama prawda stała się podstawą bardziej rozbudowanej pochwały przedwcześnie zmarłego Leoncjusza Karpowicza. Autor lamentu, zadając gorzkie pytanie o powód śmierci cnotliwego ihumena wileńskiego, potwierdzał jego szczerą miłość dla ziemskich rodziców, wspominając między innymi gotowość do poświęcenia i posłuszeństwo podobne do Izaakowego względem Abrahama:

О всесильний Боже, Судьби твоїх таємниць хто поняти може?
Отця, матку найбільш розказав — єсь чтити
Хотячому на землі довголітне жити.
Чи наш отець родичов обоїх, по тіле
І по духу, не умів шанувати? Сміле
Мовим, же бив послухним, як Ісак Авраму,
Уставичне готов бив би в огонь і яму
На киненне родичов, котрих учтиве
Сам погребши, жив по них чисто, святобливе.
По тілесних.

Dalsza część laudacji dotyczyła stosunku zmarłego do przełożonych w monasterze. Także i w tej sferze życia zmarły realizował ideał chrześcijańskiej miłości, pokory i mniszego posłuszeństwa wobec duchowych ojców:

Духовних як цаловал сліди,
Неситим бив їх наук, їх цнот, їх бесіди,
Слова, шкрипта, образи, живот їх пред очі,
В мислі, в душу і в серце клав во дні і в ночі¹⁷.

Nieco ciekawszy pochwalny argument z wykorzystaniem motywu starości znajdujemy w kazaniu Zachariasza Kopysteńskiego poświęconym pamięci Elizeusza Pleteneckiego. Kaznodzieja wsparł pochwałę zmarłego reformatora cerkiewnego, przytaczając 92 (91) psalm o kwitnącej starości:

Sprawiedliwy zakwitnie jak palma rozrośnie się jak cedr Libański. Zasadzeni w domu Pańskim rozkwitną na dziedzińcach naszego Boga. Wydadzą owoc nawet i w starości, pełni soków i zawsze żywotni (14–15)¹⁸.

¹⁶ Ł. Baranowicz, *Nagrobek przewielebnemu oycu Alexiu Turowi ihumenowi monastera pustynnego nikolskiego*, [w:] *Lutnia Apollinowa każdej sprawie gotowa*, Kijów 1671, karta ostatnia nieliczbowana zbiorku umieszczona po indeksie, por. egzemplarz dostępny w Jagiellońskiej Bibliotece Cyfrowej. Długie życie jest obiecane w Biblii tym, którzy odnoszą się z czcią do swoich rodziców. W Dekalogu przykazanie czwarte brzmi: „Czcij ojca i matkę twoją, abyś długo żył na ziemi, którą Pan, Bóg twój, dał tobie” (Wj 20, 12). *Biblia Tysiąclecia*, s. 87.

¹⁷ [М. Смотрицький], *op. cit.*, s. 206–207.

¹⁸ *Biblia Tysiąclecia*, s. 656.

Działalność ojca Elizeusza rzeczywiście była początkiem rozkwitu kulturalnego, oświatowo-wydawniczego w Kijowie na początku wieku XVII¹⁹. Kaznodzieja uwypakował przy tym fakt, że ten obfity plon: typografia, szkoła, papiernia „zrodziły się w starości”, a cnota i włos „zakwitły bielą” jednocześnie, albowiem archimandryta wykazał się niebywałą aktywnością i stał się inicjatorem wspomnianych działań, będąc już w zaawansowanym wieku:

для старости блѣвнной для которой в покою доспѣлъ якъ и Исаакъ и Иаковъ, так, ижъ от старости на очи ослабѣл. Знашолся в глубокой и маститой старости, а в той не прожнующій але дѣлающій был и множачій доброе дѣло. В старости бовѣмъ и Типографію выставилъ, з которой книги Бжтвеннии Црковныи и Училищныи, за исправленіемъ Людей Учоныхъ, от негожъ на тоѣ мѣсте звенныхъ, порядне и оквите, якъ нѣколись людъ з Коня Троянскаго, на поражене невѣрныхъ, албо якъ жродла потоки на обымѣ грѣховъ каючимся выходятъ и выплываютъ: до которой и Папѣрню [...] выставил²⁰.

Był to budujący przykład zwycięstwa niezłomnej woli i ducha nad słabością ciała, niezwykle optymistyczny obraz starości²¹. Inni ówczesni autorzy także starali się pokazać, że ludzie aktywni i cnotliwi nawet w zaawansowanym wieku nadal są w stanie przysłużyć się i Bogu, i ludziom, co wyraził między innymi Baranowicz, ubolewając nad śmiercią metropolity Dionizego:

Bałaban z siwym włosem następuje, [...] Staruszka wzięto do Starców do Nieba, A jeszcze Cerkwi było go potrzeba²².

Jednakowoż nie każdy rodzaj służby był możliwy do późnej starości. Kompozycja *Trynografie albo żalosne opisanie śmierci...* obszernie przedstawiała wojenne dzieło Bohdana Ogińskiego, jego liczne bitwy prowadzone w obronie ojczyzny i wiary. Kiedy choroba i podeszły wiek uniemożliwiły kniaziewi osobisty udział w wojnach, wówczas, co podkreślił panegirysta, zmarły posłał na pole bitwy swoich potomków, godnych kontynuatorów rycerskiego dzieła.

[...] że już zdrowie nie dało, które mu w starości
Falaowało, to dla prac od samej młodości,
Na tę ekspedycyją, acz pocztu nie stawiał,

¹⁹ „Ово згола такъся тому Святому заслужилъ місцу, ижъ штосяколевкъ по немъ за помочю Божею в томъ Пречистой Богородицы монастыру діеть и діяти будетъ, все на его основі, на его фундаменти, на его будовли, починатися, будовати і кончити будетъ”. З. Копистенський, *Омїлія албо казанье [...] в блаженной памяти отца Єліссея Плетенецкого...*, [w:] Хв. Тітов, *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, s. 167.

²⁰ З. Копистенський, *Казанье на честномъ погребѣ блаженнаго мужа, и превелебнаго отца Єліссея* (Київ 1625), [w:] Хв. Тітов, *Матеріяли...*, s. 119.

²¹ Wcześniej o swojej aktywnej starości i radości z działalności wydawniczej pisał sam archimandryta w przedmowie do pierwszej edycji mów Jana Chryzostoma na listy św. Pawła, por. Єлісєй Плетенецькій, *Первое предисловіе къ Бесѣдамъ св. Іоанна Златоуста на Дѣянїя Святыхъ Апостоловъ* (1624), [w:] Хв. Тітов, *Матеріяли...*, s. 92.

²² Ł. Baranowicz, *Jaśnie w Bogu przeoświeconemu Ojcu Dionizemu Bałabanowi*, [w:] *Lutnia Apollinowa...*, s. 500.

Synów jednak ozdobnie na wojnę wyprowadził:
 Aleksandra mężnego, k temu Samuela,
 Których wdzięcznie posługi Ojczyzna przyjęła.
 A wnuk dzielny, Stetkiewicz Jan, nie został w domu,
 Szedł mężnie przeciw Turkom, nie dał wprzód nikomu²³.

Zasługą zmarłego były zarówno jego osobiste czyny, jak i godni następcy. Jak wyraził to autor żałobnego *Lamentu*, za wcześniej umiera nie ten, kto nie dożył lat sędziwych, ale ten, kto nie pozostawił po sobie uczniów czy naśladowców: „Тот без часу сходить, Которий, сам сходячи, другого не родить”²⁴. Dlatego też wspomniany wyżej ojciec Leoncjusz, choć zmarł w stosunkowo młodym jeszcze wieku, był jednak sędziwy pracami i cnotą, natomiast książę Ogiński dopełnił swego wieku niejako w dwójnasób. Sposób mierzenia starości nie liczbą lat, lecz według czasu wypełnionego dobrym życiem stał się argumentem laudacyjnym także w wielu innych kompozycjach żałobnych. Przykładem służyć może kazanie pogrzebowe poświęcone pochwie zmarłego rycerza Eliasza, przedstawiciela rodu Świętopełków-Czetwertyńskich. Autor, Ignacy Staruszycz, zakończył je emocjonalną apostrofą, w której zwracając się do poległego w bitwie za ojczyznę bohatera, pytał o sens przedwczesnej śmierci, o powód, dla którego los nie pozwolił dwudziestokilkuletniemu bohaterowi dopełnić ziemskich dni tak, jak stało się to niegdyś udziałem biblijnego starca Symeona:

Почекати было побожный млоденче, зь таковою залетою, поневаж еше не сполнились дней твоих, яко Симеон-старецъ. Рано то поспѣшились ся до прибытков панских, оздобный багатыру! Поневаж псалмиста просить Бога, мовячи: Не введи мене, господи, въ преполовненіе дній моихъ (Псал. 110). А тысь еше и половицу кресу живота не дойшол!²⁵

Pytanie o sens śmierci kierowane w istocie do wszystkich zgromadzonych na pogrzebie było dla żałobnego mówcy dogodną okazją, aby udzielając odpowiedzi, wygłosić kolejną pochwałę młodego rotmistrza. Staruszycz przekonywał, przywołując odpowiednie starotestamentowe wersety²⁶, że liczba lat nie wystarcza, aby stać się godnym czci, a mądrość bywa również własnością młodych. Oprócz Biblii powyższą prawdę potwierdzały: cytat z Seneki [„Widzisz tego, który długo wiek żył na tym świecie bez cnoty — mało żył. Widzisz innego, w młodym wieku z tego świata schodzącego, sławnego cnoty, długo i dosyć żył”] oraz słowa

²³ *Trynografie albo żalosne opisanie żywota, testamentu i śmierci [...] Bohdana Ogińskiego* (Jewie 1625), [w:] *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w.*, cz. II. *Antologia*, oprac. R. Radyszewski, Kraków 1998, s. 101–102.

²⁴ [M. Смотрицький], *op. cit.*, s. 206.

²⁵ I. Старушич, *Штата ясне освещеного княжати его милости пана Іліи Святополка Четвертенського, висоце одважного ротмистра кварцяного войска его королевской милости въ молодом вѣку для неужитости смерти позосталая а при погребѣ оного [...] Богу, отчизнѣ и ясне освещеной фамилии их милостей князей Четвертенських презентована* (Київ 1641), [w:] *Українське літературне бароко, реєдycję przygot. В.І. Крекотень*, Київ 1987, s. 270.

²⁶ „Starość jest czcigodna nie przez długowieczność i liczbą lat się nie mierzy: sędziwością u ludzi jest mądrość (Mdr 4, 8–9)”, s. 761.

Aleksandra Wielkiego: [„Żyłem dosyć, gdyż nie liczę lat, ale tryumfy”]. Konkluzją panegirysty było stwierdzenie dotyczące Eliasza: „Dosyć zaprawdę żył przesławny ten młodzieniec, gdy żył dla Boga, miłej ojczyzny i wysoce przeznaczonego domu swego”²⁷.

Zbliżoną wizję starości Leoncjusza Karpowicza przedstawił w kazaniu pogrzebowym również jego uczeń — Melecjusz Smotrycki. Charakteryzując wileńskiego archimandrytę, swego przełożonego i duchowego ojca, dawał świadectwo jego świętobliwości: „Czegoć bowiem lata dziecinne pozajrzały, abo co niedojrzała śmierć ujęła, toś ty wszystko zakonniczego żywota Cnotami napelnił”²⁸. Podobnie, jak uczynił to Staruszycz, określał długość życia zmarłego, odwołując się do Księgi Mądrości:

O zdarzyłby to był dobrotliwy Pan Bóg Ojcie nasz zacny, gdyby cię był jeszcze Cerkwi swojej S. darował: luby by nam był żywot twój i w nazeszlejszej sędziwości, jako w mnogie Cnoty bogatego, panieńskiej czystości kochanie, wyznawcę słowem i dziełem nauczyciela, pokuty prawdziwej wielkiego opowiadacza. Ale ponieważ sędziwość jest Mądrość człowieka (Sap. 4), a wiek starości żywot niepokalany: jużes przez to dwoje kresu wieku swego doszedł zupełnie i sędziwości Mądrości i starości Żywota niepokalanego zupełnie doszedszy, za co się dusza twoja Panu Bogu podobala, który dlatego się i pospieszył, aby cię z posrzedku nieprawości wywiódł²⁹.

Ostatnie zdanie zacytowanej pochwały zawiera charakterystyczny dla żałobnych kompozycji wątek konsolacyjny. Kaznodzieja dostrzegał bowiem w przedwczesnej śmierci ojca Leoncjusza głębszy sens: ulgę w ziemskim cierpieniu dla *sędziwego cnotą* bohatera oraz wieczną nagrodę za trudy życia. Zgoła inny wymiar tego odejścia dostrzegł autor wierszowanego *Lamentu* po śmierci Karpowicza (być może też Smotrycki, któremu badacze przypisują również i ten żałobny tekst). Utwór zawierał elementy *komploracyjne*, które jednak zostały podporządkowane *ekshortacji*, gdyż płacząc nad zmarłym, nad jego zbyt krótkim w wymiarze lat życiem, wyrażając poczucie straty (*iacture demonstratio*), moralista stwierdzał, że do śmierci ojca Leoncjusza przyczyniły się ludzkie nieprawości. Była ona zatem karą dla żyjących, która zapewne powinna skłonić odbiorców wierszowanej kompozycji do duchowej odnowy³⁰: „Пред часом добрий з світа сходить, — мовить мудрець, — зостальцем горкій смуток родить: през негодность невдячних”³¹.

²⁷ I. Старушич, *op. cit.*, s. 270. Tłum. własne.

²⁸ M. Smotrycki, *Kazanie na znamenity pogrzeb [...] Leontego Karpowicza* (Wilno 1621), [reprint w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, wstęp D.A. Frick, t. I, Cambridge Mass. 1987, s. 259.

²⁹ M. Smotrycki, *op. cit.*, s. 260.

³⁰ „Ово згола зовсім бив добрим нам всім, світу,
А то ли юж доброго межі нами ніту
Снать для злостій, для гріхов, за негодность нашу
Тот церковний учитель перед часом чашу
Смертнуню п'єт, без часу і в силах устаєт,
Домових всіх, подручних і нас нападаєт
Горкопам'ятливого пелинного плачу...”, [M. Смотрицький], *op. cit.*, s. 207.

³¹ *Ibidem*.

Starość i przemijanie zrównuje wszystkich bez wyjątku ludzi, natomiast jedyną, sugerowaną wówczas drogą unieśmiertelniania się w wymiarze ziemskim było pielęgnowanie cnoty, która „nie ma końca, ani się starzeje, ani się mieni, ani szpeci”³², a według Baranowicza prowadzi wprost do dobrej wieczności: „do Nieba ci Cnota, wierz, odemknie wrota”³³. Ta przesiąknięta duchem renesansu koncepcja wiecznie młodej cnoty w pewnym stopniu współgrała z patrystycznym motywem starości, rozumianej metaforycznie jako stan grzeszności z kazania pogrzebowego Joannicjusza Galatowskiego. Opisywał on człowieka „starego”, który znajduje się w grzechu pierwotnym lub uczynkowym i „nowego”, obmytego chrztem, a następnie pokutą, co z kolei odpowiadało potencji człowieka — istoty „ziemskiej”, podlegającej starzeniu i śmierci od czasów Adama, ale zarazem „niebieskiej”, noszącej w sobie znamię nieskazitelności i nieśmiertelności Chrystusa³⁴.

Obraz starości pojawiał się w rozmaitych odsłonach. Czernihowski biskup dobitnie wyraził tę paradoksalną prawdę, że nikt o starości nie marzy, a jednocześnie każdy jej pragnie:

Sama choroba starość jest na świecie,
A tej choroby wszyscy chcemy przecie,
Z garbem, a z kaszlem do nas starość chodzi,
Czym się brzydzimy starość tylko rodzi³⁵.

Był to więc dla człowieka stan trudny, wypełniony cierpieniem, a nawet niebezpieczny dla tych osób, którym niedowład mentalny i cielesny uniemożliwiał odbycie odwiekanej zbyt długo pokuty. Jednocześnie ta ponura wizja współistniała z optymistycznym obrazem jesieni życia aktywnej i płodnej w twórcze działania. Starość była karą za grzech, ale także jedną z dróg oddalania się od niego i pozyskiwania dóbr nieprzemijających. Starość bywała synonimem dojrzałości, mądrości osób młodych, mogła być symbolem trwania w grzechu. Należy zatem stwierdzić, że w ruskim siedemnastowiecznym piśmiennictwie żałobnym nie występuje jedna, wspólna dla wszystkich autorów wizja starości. Mimo to rysuje się pewna tendencja ujmowania tematu związana z faktem, że rozważania te zostały częściowo podporządkowane celom panegirycznym, a przede wszystkim dydaktycznym (duszpasterskim). Tradycyjne dla kompozycji żałobnych elementy: ukazanie wielkości straty, opłakiwanie zmarłego czy też utulenie w żalu żyjących, najczęściej występują jako części składowe moralnej egzorty lub pouczenia. Wytlumaczenia tej tendencji należy szukać w środowisku autorów

³² *Echo żalu na głos lamentującego. Po nie oplakanej śmierci Patrona Swego, w Bodze Przewiebnego Ojca, Jego Miłości Ojca Jozepha Bobrykowicza [...] odzywające się w Kongregaciej studentskiej Świętych Konstantyna i Heleny przy Cerkwie Świętego Ducha w Wilnie (Jewie 1635)* [przedruk w:] H. Rothe, *Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647*, Gissen 1977, s. 356.

³³ Ł. Baranowicz, *Myśl o tym człowiecze co do ciebie ciecze*, [w:] *Lutnia...*, s. 479.

³⁴ І. Галятовський, *Казанье 2 на погребъ якого-коллежъ чоловѣка православнаго*, [w:] *Ключъ разумѣнія*, Львовъ 1665, k. 490–493. Por. hasło *człowiek* w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1990, s. 182–190.

³⁵ Ł. Baranowicz, *Przy starości, bolą kości*, [w:] *Lutnia...*, s. 4.

ówczesnych kompozycji żałobnych, czyli głównie wśród przedstawicieli intelektualnej elity duchownej: kapłanów, biskupów i archimandrytów, którzy byli zarazem reformatorami cerkiewnymi, działaczami kulturalnymi i oświatowymi oraz wydawcami. To głównie oni w XVII wieku wzięli na swoje barki odnowę życia religijno-duchowego i kulturalnego w metropolii kijowskiej, realizując ją także poprzez propagowane w żałobnych tekstach wzorce osobowe i postawy moralne.

Bibliografia

Źródła

- Baranowicz Ł., *Lutnia Apollinowa koždyj sprawie gotowa*, Kijów 1671.
- Biblia Tysiąclecia*, wyd. trzecie poprawione, Poznań-Warszawa 1995.
- Denisowicz H., *PARERGON cudów świętych obraza przeczystej Bogarodzice w monastyrze Kupiatyckim* (Kijów 1638), [w:] *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery*, wstęp P. Lewin, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, texts: t. IV, Cambridge Mass. 1987.
- Echo żalu na głos lamentującego. Po nie oplakanej śmierci Patrona Swego, w Bodze Przewielebnego Ojca, Jego Miłości Ojca Jozepha Bobrykowicza [...]* (Jewie 1635), [przedruk w:] H. Rothe, *Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647*, Gissen 1977.
- Karpowicz L., *Kazanie na pogrzebie Kniazia Wasila Wasilewicz Haliczyna*, Wilno 1619.
- Smotrycki M., *Kazanie na znamienity pogrzeb... Leontego Karpowicza* (Wilno 1621), [reprint w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, wstęp D.A. Frick, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, t. 1, Cambridge Mass. 1987.
- Trynografie albo żalosne opisanie żywota, testamentu i śmierci [...]* Bohdana Ogińskiego (Jewie 1625), [w:] *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w.*, cz. II (*Antologia*), oprac. R. Radyszewskij, Kraków 1998.
- Гирський Т., *Казаніє погребовое четвертое над Естафієм Виговським*, s. 822, kazanie z rękopiśmiennego homiliarza (XVII w., ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich).
- Галатовський І., *Ключь разумьня*, Львів 1665.
- Галатовський І., *Ключь разумьня* (Київ 1659), [przedruk w:] К. Біда, *Іоанікій Галатовський і його „Ключь Разумьня”*, Рим 1975.
- Копистенський З., *Казаньє на честномъ погребѣ блаженнаго мужа, и превелебнаго отца Єліссея* (Київ 1625), [w:] Хв. Тітов, *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924.
- Копистенський З., *Омїлія або казаньє [...] в блаженной памяти отца Єліссея Плетенецкого [...]* (Київ 1625), [w:] Хв. Тітов, *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924.
- Плетенецький Є., *Первое предисловіє къ Бєспѣдам св. Іоанна Златоуста на Дѣянїя Святыхъ Апостоловъ* (Київ 1624), [w:] Хв. Тітов, *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924.
- [Смотрицький Мелетій], *Лямент у світа убогих на жалосное преставленіє святоблваго господина отца Леонтія Карповича, Архімандрита обиція обителі при церкві Сошествія Святого Духа Братства церковного віленського православного гречеського* (Вильно 1620), [w:] *Українська література XVII ст. Поезія. Драматургія. Белетристика*, wstęp і oprac. В.І. Кречотень, red. О.В. Мишанич, Київ 1987.
- Ставровецький Транквіліон К., *Євангеліє Учителное або казаня на ндія през рокъ и на праздникі Гѣдкіє и нарочитымъ стѣмъ оугодникомъ Бжѣимъ, Рохмановъ* 1619.

Старушич І., *Шата ясне освещеного княжати его милости пана Іліи Святополка Четвертенського, висоце одважного ротмистра кварцяного войска его королевской милости въ молодом вѣтку для неужитости смерти позосталая а при погребѣ оного [...] Богу, отчизнѣ и ясне освещеной фамиліи их милостей князей Четвертенських презентована* (Київ 1641), [w:] *Українське літературне бароко*, reedycję przygot. B.I. Крекотень, Київ 1987.

Туптало Дмитро, *Пирамись альбо столпъ во блаженной памяти представлягося висоцѣ въ Богу превелебнаго его милости господина отца Иннокентіа Гизеля* (Київ 1685), [przedruk w:] А. Титовъ, *Проповеди святителя Димитрія Митрополита Ростовскаго, на украинскомъ нарѣчїи*, Москва 1909.

Literatura

Mazurkiewicz R., *Eschatologia Rusi Kijowskiej*, [w:] *Dzielo chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988.

Minois G., *Historia starości. Od antyku do renesansu*, Warszawa 1995.

Moszyński L., *Tradycja patrystyczna w piśmiennictwie cyrylometodejskim*, „VOX PATRUM” 10, 1990, nr 18.

Nowak A.Z., *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII w.*, Kraków 2008.

Nowak A.Z., *Wiecznotrwały pożytek ze śmiertelnego ciała w refleksji prawosławnych kaznodziejów w Rzeczypospolitej (XVII w.)*, [w:] *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, t. 9. *Ciało*, red. A. Matusiak, I. Gwóźdź-Szewczenko, M. Koch, E. Komisaruk, J. Rysicz, A. Ursulenko, „Slavica Wratislaviensia” CLIII, 2011.

Słownik teologii biblijnej, red. X. Leon-Dufour, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1990.

Українське літературне бароко, reedycję przygot. B.I. Крекотень, Київ 1987.

Senescence counted not only in years in Ruthenian mourning literature (17th century)

Summary

In Ukrainian and Belarusian 17th century literature of mourning there is no one common to all the authors vision of old age. It was presented as a difficult state, filled with suffering and even dangerous for those whom mental and bodily weakness prevented the holding of penance-delayed too long. At the same time, this grim vision coexisted with the optimistic picture of the autumn of life active and fruitful in creative activities. Old age was the penalty for sin, but also one way of moving away from him and sourcing selection everlasting. Old age was sometimes synonymous with maturity, wisdom, young people, could be a symbol of duration in sin.

Despite that dra ws certain tendency to recognition of the topic related to the fact that these considerations were partly subordinated to panegyric, and above all pastoral goal. Traditional mourning for the composition elements: to show the size of the loss, mourning the dead or solace grief of the living, most often occur as a component of moral exhortations and instructions. The explanation of this trend must be sought in an environment of contemporary authors' funeral compositions. They were mainly representatives of the intellectual elite of clerical: priests, bishops and archimandrites; church reformers at the same time, cultural activists, workers and publisher. So those who took on their shoulders the renewal of religious life and spiritual and cultural life in The Metropolitanat of Kiev, realizing it and by disseminated in mourning texts role models and moral attitude.

Keywords: senescence, Ruthenian, sin, maturity, mourning

Старість не тільки роками вилічувана в руській траурній літературі (17 століття)

Резюме

В українській та білоруській жалобній літературі 17-го століття відсутнє спільне для всіх авторів бачення старості. Вона зображена передусім як складний стан, наповнений стражданням, особливо небезпечний для тих, кому психічна та тілесна слабкість не дозволила здійснити надто довго відкладуваного покаяння. Водночас цей похмурий образ співіснував з оптимістичною картиною осени життя — активної і плідної творчою діяльністю. Старість була водночас покаранням за гріх, засобом відходу від нього і здобування доброї вічності. Іноді — синонімом зрілості, мудрості молодих, або символом гріховного існування.

Попри ці суперечності у підході до проблеми старості можна простежити певну тенденцію використання теми. Вона пов'язана з фактом часткового її підпорядкування панегіричній та, перш за все, пастирській меті. Традиційні елементи траурних композицій: зазначення розміру втрати, оплакування померлого, заспокоєння душевного болю живих — найчастіше виступають як компоненти моральних настанов та інструкцій.

Пояснення цієї тенденції слід шукати в середовищі авторів — в основному представників інтелектуальної еліти, насамперед духовної (єпископи, ігумени та архімандрити), в той же час церковних реформаторів, культурних діячів, видавців. Отже, це були подвижники оновлення релігійного та духовно-культурного життя в Київській Митрополії, які реалізували його, між іншим, шляхом поширення в траурних текстах життєвих взірців та зразків моральної поведінки.

Ключові слова: старість, Руський, зрілий, гріх, траурний